

МИЛО ЛОМПАР

КРУГ СЕ ЗАТВАРА

У тренутку када је – по повратку у Београд – почео да објављује сећања на предратну дипломатску службу, Црњански је постао део промењених историјских околности. Када је – 1951. године – објавио у емигрантској штампи своја сећања на Живојина Балугџића, краљевског посланика у Берлину, огласио се као лондонски бродоломник: без посла, као политички емигрант, са хипотеком пронемачког ангажмана, оскудног новчаног стања. Но, Црњански је морао бити свестан да одједи које је изазвало његово писање имају политички и друштвени карактер. Дописница коју му је упутио Слободан Јовановић то је недвосмислено потврђивала: „Ја ћу оставити у рукопису један напис о Вама, с тим да се штампа, ако Ви после моје смрти будете писали о мени у овако пријатељском духу као о Б.” (*ИП*, I, 295)¹ Поента о непријатељском духу којим је надахнуто писање Црњанског – изнета у ироничном тону – подразумевала је осетљивост грађанске интелигенције на његов подсмех. То значи да је препознат грађански свет као његова истинска мета. Отуд следи да је у писању Црњанског – и у емигрантској проказаности – живео предратни импулс личног обрачуна са грађанским светом.

У часу када је наставио приповедање о предратним данима – у 1967. години – Црњански је могао имати у виду колоплет различитих мотива. У том приповедању је продужен – у највећем интензитету – пишчев лични обрачун са грађанским светом. Будући и сам део пораженог грађанског света, Црњански је у овај обрачун улазио ношен парадоксалним осећањем присуства и од-

¹ Овако обележавамо издање: *ИП* – Милош Црњански, *Прејиска*, књига прва, приредили Миливој Ненин, Радован Поповић, Горана Раичевић, Дела, том XVIII, књига 39, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 2022.

суства. Он се примиче до највеће близине том свету и, каткад, до поистовећивања са њим. Али, истовремено, он се удаљава од њега у највећем могућем степену. То је поуздани показатељ његове егзистенцијалне страности и његове друштвене ситуираности у односу на грађански свет. Егзистенцијална страност је водила уметничком преобликовању личних мотивација у правцу духа апсурда. Она је омогућила аутентично својство нихилизма у позним делима Милоша Црњанског: као жаришта трагичних и комичних, ироничних и гротескних значења.

Пишчева ситуираност унутар грађанског света – као њиховог неомиљеног, али истинског члана – дала је пак приповедању *Ембахага* значење друштвеног прекршаја. Јер писац је кршио устаљене грађанске обичаје и представе у ситуацији када тај свет више није био владајући. То је сасвим различито у односу на пишчеве изазове грађанском свету у Краљевини Југославији. Уместо некадашње субверзије у односу на моћне установе и појединце, његово кршење грађанских конвенција поприма облик оптуживања немоћних појединаца и краљевске дипломатије и владе. Немоћни у друштвеном смислу, упркос симбиози са комунистичким режимом, грађански духови могли су само изнова обележити Црњанског као карактерно проблематичног човека. Њихова одмазда је претварала његову друштвену (ситуациону) несолидност у личну (егзистенцијалну) несолидност.

Парадокси грађанског предразумевања почели су да добијају значајан друштвени израз у часу када је јавна рецепција уоквирила мемоарско приповедање Црњанског. Јер контекст је почео стварати додатно (друштвено) значење његових личних мотивација. Црњански није могао не знати колико је неминовно да се тако нешто догоди. Када је у емиграцији објављивао свој лични обрачун са грађанским светом, он је превасходно потврђивао своју животну неуклопљеност у тај свет. Али у часу када је освануо у комунистичком поретку, он је садржаје свог обрачуна поставио у хоризонт рецепције која се одвијала унутар владајућег поретка. Био је то тренутак када је лична мотивација добила – услед нове контекстуализације – надлични карактер. Ако их сагледамо мимо фрагмената у којима се очитује метафизичко порекло приповедне деструкције, *Ембахага* се појављују као колоплет личног обрачуна са грађанским светом и надличног значења које добија приказивање грађанског света.

Да је Црњански био свестан субверзивног садржаја свог приповедања у *Ембахагама*, као садржаја који циљано провоцира и оспорава устаљене представе грађанског очекивања, показује његов наум да минимализује такав утисак: „У ствари то су моје белешке

о несрећи нашег народа, а нису ни дневник, ни историјат, ни студија, ни памфлет.” (Е, 9)² Овакво одређење, по којем је то „успомена једног очевица, писца” (Е, 9), директно је супротно одређењу да су *Хијерборејци* „роман, путопис, мемоари, поезија, па и памфлет” (ЕЧ, II, 541).³ Зашто Црњански није сматрао да је субверзивни садржај проблематичан у *Хијерборејцима* већ га је експлицитно наглашавао – „и памфлет”? Зашто је пак присуство субверзивног садржаја у *Ембахагама* настојао да друкчије одреди – „ни памфлет”? Осећао је, дакле, да постоји разлика у природи субверзивности два приповедања која су заокупљена истим временом и, каткад, јунацима.

Сама разлика је ситуирана у приповедну намеру: у *Хијерборејцима* је доминанта приповедања уметничка – „роман, путопис, мемоари, поезија” – па је субверзивност вишеоблична. У *Ембахагама* је доминанта приповедања не-фикционална, па је субверзивна оштрица управљена на политички, историјски, културно конкретне људе, ситуације, средине. Да би та оштрица добила моралну супериорност, која је чини оправданом, Црњански се оглашава у име неке запретане истине: „Да и ја, ипак, и после свега тога, пишем, о прошлости, то је, пре свега, зато, што сам био писац и пре рата, и осим тога, то ми је и као неки аманет оног Београда, који сад лежи покопан, испод дебелог слоја пепела, праха, заборава. Под рушевинама тог Београда леже, мртва – за мене и сад још жива – лица људи која ме посматрају исплаканим очима.” (Е, 8, 11) Београд у чије име се он оглашава, као порушени град у бомбардовању 1941. године, чије мртве помиње у *Хијерборејцима*, оставио му је, дакле, аманет да каже *истину* о погибијама и рушевинама: „Зато пишем горко и без обзира.” (Е, 11) Аманет мртвих би био да се именују кривци за њихову смрт.

Није тешко докучити да је политичка прошлост уткана у мемоарску оптужницу Црњанског: као да су доносиоци фаталних одлука, са својим друштвеним и материјалним положајем, виновници смрти оних који писца посматрају „са једног другог света” (Е, 11). То би значило да Црњански пише у име грађанског света, предратног, усмрћеног бомбама и ратом, *ипротив* грађанског света који је доносио одлуке и, штавише, преживео. У његовом приповедању мртви – његовим гласом и очима које припадају бродоломнику – пресуђују живима.

² Овако обележавамо издање: Е – Милош Црњански, *Ембахага*, приредила Нада Мирков-Богдановић, Дела, том XIII, књиге 26–29, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 2010.

³ Овако обележавамо издање: ЕЧ, II – Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, Дела, том XI, књига 22–23, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1999.

Приграбљена морална супериорност треба да засенчи сазнање о позорници која је промењена: да су они којима се суди као живима и сами нестали у времену и на туђинским обалама, а да су они пред којима се суди историјски победници и над самим писцем. Црњански, дакле, износи предратно време и грађански свет пред публику чије је јавно очекивање негативно одређено према њима: он као да је адвокат не само комунистичких власти него и историјских победника. У својим предратним полемикама био је – и кад је изгледало да говори са наклоношћу власти – побуњеник против грађанског света. То му је давало моралну легитимацију. У послератним *Ембахагама* био је – у настојању да не промаши расположење власти – судија пораженом грађанском свету, па је моралну легитимацију потражио у мртвима, чије смрти као да траже разлог и кривца.

Као општа позадина приказаног света у *Ембахагама* појављује се критика предратног времена. Оно је одређено каријерним непотизмом, а не личном вредношћу: „У Министарство спољних послова, у то доба, улазило се помоћу тетака и стрина.” (E, 49) То је време систематског лицемерја, па неки људи који себе оглашавају за демократе спокојно настављају да раде за диктатуру (E, 40). Живот професора, новинара и књижевника био је „честит”. Професорски рад је био „увек импровизација, у претрпаним учионицама, са којекаким убеницима”: „Не треба ни да додам, са бедним платама.” Стање је било неуређено и у организационим просторијама, јер „у згради гимназије, мокраћа је текла, по ходницима”. А „још горе је било са моралом, што се тиче протекција” (E, 134). Није друкчије ни у новинарству, јер „ми је зарада, и у новинама, била врло мала” (E, 134), док је „морална страна, тадашњег новинарства” била проблематична, јер „постојала је – цензура” (E, 135). Ова општа својства грађанског поретка имају посебан одјек у комунистичком поретку.

Све је то управљено ка прецизном политичком циљу: „Ова, четврта, књига мојих мемоара завршиће се детронизацијом краља Петра II и његовим одласком из Лондона.” (E, 345) Критика унутрашњих слабости грађанског друштва поставља се као припрема завршног коментара о његовом историјском бродолому, који је и циљ мемоарског приповедања: „La comedia è finita.” (E, 345) Иако реч *comedia* може означавати *збивање*, она као да ствара комички нагласак на епилог мемоарског приповедања: као да је та сугестија основна приповедна сврха. Поступак који Црњански примењује састоји се од два момента: приповедно се комбинује општа слика грађанског света са деструкцијом репрезентативних грађанских

фигура. Тако се приказују појединачне мане човека, али оне нису само индивидуална обележја већ и типична грађанска својства.

Балугџићево избегавање да постави питање немачке ратне одштете није само плод политике споразумевања са Немачком него и страха који није само његов: „Ја сам познавао неколико таквих посланика наших, који су, као и Балуг, избегавали, пре свега, у иностранству непријатна питања.” (E, 83) Њихов страх био је последица заједничке бриге „да ће их колеге, у Министарству, у централи, у Београду, кад буду имали тешкоћа, прогласити неумешнима, неспособнима, персонама нон гратама.” (E, 83) Каријерни страх има, дакле, својство типичног. Он је део типичности која прожима све поре грађанског друштва: „За време монархије у Југославији, глас доброг демократе, доброг државника, па и доброг дипломате, стицао се, обично, помоћу рођачких веза. Преко тетка и стрина. На чиновничка места постављале су клике.” (E, 113) То није својство човека или ситуације већ је то пресек друштвеног стања.

Отуд Балугџићева жеља да буде амбасадор у Москви остаје по природи истоветна са општим мишљењем о њему као добром дипломати. Обе су, наиме, слика „како се, код нас, неозбиљно, мислило, чак и у једном кругу, у коме се, судбоносно, решавају питања, која имају последице у животу, не само појединаца, него и милиона” (E, 112). У име мртвих оцењује се неозбиљност грађанског друштва: „за време монархије”. Таква је оцена да је Балугџић „код нас уживао углед и глас великог посланика, иако се види, да је требао пасти на првом испиту” (E, 124). Будући да је репрезентант грађанског друштва, сугестија је прецизна: и оно је требало да падне на првом испиту, па као да је оправдано што је и пропало.

Али и кад позитивно издваја Балугџића, Црњански образује контраст у односу на друштво које је његова далекосежна мета. Јер „било је толико горих, глупљих, полтрона, у краљевској дипломатији тога доба” (E, 127). Ако се оцена односи на *ѿо доба*, онда се зна да је реч о *краљевској* дипломатији: ипак је нагласак непогрешиво постављен на ту реч. У нас је човек добијао важну улогу у друштву чак и ако се као берлински посланик – попут Цинцар Марковића – „бојао... једног обичног енглеског новинара”, или се као председник владе – попут Слободана Јовановића – „уплашио... једног енглеског обавештајца” (E, 247). Поступци појединих људи добијају приповедну типизацију у два посредујућа момента: као носиоци државне моћи и као носиоци општег мишљења. Отуд нису приповедно важни само они, премда се Црњански разрачунава са њима, већ друштво које их чини својим репрезентантима: „А читалац сад зна, и то, како се у нас постајало ’велики патриота.’” (E, 247)

Недоследност у симпатијама и антипатијама код појединих људи, као Цинцар Марковића и Христића, променљивост њихових схватања и ставова, увек је подвргнута уопштавању, чији је циљ друштво коме они припадају: „наши људи, тако, као шеталица сата, иду, из крајности, у крајност” (Е, 262). Будући и сам део грађанског света, Црњански осећа потребу да се издвоји: „Ја сам био посматрач у Риму, не дипломата.” (Е, 264) Премда је писао и друкчије (Е, 353), ово самоиздвајање остаје далекосежно. У њему је могуће осетити онај дах незадовољства грађанским светом који га је – у међуратном времену – чинио блиским духу конзервативне револуције. Оно пак има и притајену резонанцу у односу на осећање егзистенцијалне страности. Јер он се посредно дефинише као *сйранац* у ситуацији.

Но, то је запретано у актуелизујућим деструкцијама грађанског света. Осликавши како је Константин Фотић неуспешно покушао да избегне постављање за посланика у Вашингтону, Црњански ствара поенту: „Ја се смејем *сag*, кад читам књигу Фотићеву, у којој врли покојник испада као да је у Америку отишао *одушевљено* и једва дочекао да буде посланик код Рузвелта.” (Е, 299) У овом *сag* у којем пише своја сећања, док обележава несолидност у сведочењу Константина Фотића, Црњански не може да не зна да је реч о једном од краљевских посланика који су били најизразитије антикомунистички опредељени: и такви остали у времену после Другог светског рата. Он је то морао знати већ из есеја *Три мртва њесника* у којем се помиње „утицај краљевско-четничког амбасадора Константина Фотића, огорченог противника Народноослободилачке борбе”.⁴ У априлу 1969. године, што је време на које упућује Црњансково *сaga*, жигосање Фотића као неискреног мемоаристе изазива позитиван одјек у комунистичком окружењу.

На такав одјек наилази и приповедна деструкција грађанског света. Њене трагове проналазимо на различитим нивоима приповедања у *Ембахадама*. Тако израз „капућехаја” представља – у стилском регистру – онеобичавање. Али у подручју личног обрачуна са грађанском класом, он би жигосао краљевску дипломатију као оријенталну. Она није таква само по изгледу посланика или по његовом укусу (Е, 26) већ и по начину рада: „Балуг је радио као ОТОМАНСКА дипломатија, између четири ока, без хартија и потписа.” (Е, 45) Његове личне особине типизирани су у мери коју дочарава дипломатска служба. Да је ово уопштавање – преношење

⁴ *Кријички радови Марка Рисића*, приредила Ханифа Капиџић-Османџић, Матица српска – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност – Београд, 1987, 331.

личних својстава човека на општа својства службе, земље, времена, културе – у основи историјских карактеризација у *Ембахагама*, као циљана хипергенерализација, показује постојање културолошке предрасуде у супротном смеру: „Као и цела његова генерација, и Балуг је много давао на мишљење ’културног Запада.’” (E, 63) И као оријенталац, и као опчињен западним поимањем ствари, човек је типизиран као представник општости: читаво поколење огледа се у њему.

И израз „ембахадe” – у стилској функцији онеобичавања – може бити схваћен као жиг шпанском церемонијалу као дворском протоколу, који је у дослуху са грађанским светом као жариштем краљевских представника у свету. Када наглашава реч „ембахадe”, Црњански посредно уписује различите садржаје неаутентичности у њено значење: извештаченост, блазираност, лицемерје, неискреност. Одредивши краљевску дипломатију – и, посредно, политику – као оријенталну, Црњански слици њене неуспешности, неправоверности, додаје и културолошко одређење које обележава њену несолидност: „Балуг је био типичан производ те, тобоже ’византинске’, политике.” (E, 35) Поред оријентално-западног антагонизма, Црњански употребљава представу о византијско-западном антагонизму као инструменту за разумевање „наше” политике и њене дипломатије. Њен неуспех – он пише из перспективе њеног апсолутног пораза – посредно означава као плод оријенталног и византијског понашања. Но, у корену таквог понашања види неискреност и привидност. Он развија културолошку сугестију да је та политика била неуспешна као оријентална и византијска. Али из антрополошке перспективе, она је неуспешна зато што је по себи лажна: и у односу на сопствено оријентално и византијско залеђе.

Ова двострукост Црњанског протезе се и на унутрашњеполитички садржај. У описивању Живојина Балугџића, писац *Ембахага* као лајтмотив понавља његову шаљиву изреку „Пропашћемо због Пречана.” (E, 62) Учесталост ове крилатице берлинског амбасадора (E, 11, 13, 62, 110), која некад има облик личног задиркивања Црњанског, активира у *Ембахагама* културолошко-политичку свест о србијанско-пречанском антагонизму. Она се може спојити са културолошким опозицијама ширег досега. Тако се образује однос: оријентално-византијско-србијанско наспрам пречанско-католичко-западно.

Но, као што су одређења *зайагної* нестабилна у свом позитивном значењу, па се често преокрећу у негативна значења, тако су и одређења *їречанскої* приповедно релативизирана. Будући да је на делу приповедна деконтекстуализација стабилних значења, услед дејства различитих мотивација у *Ембахагама*, преокретање

значања обухвата и одређења *оријенталној* и *србијанској*. Насупрот њиховој негативној контекстуализацији појављује се позитивно оцењивање Пашића и свест о читавом реду „великих, србијанских, политичара” (E, 321). Постоје трагови позитивног контекстуализовања *србијанској* у политичком понашању римског амбасадора Бошка Христића (E, 319, 322). Они су важни показатељи да мисао Црњанског иде изван пречанског ексклузивизма. У *Ембахагама* се, дакле, појављује проблематизовање обе стране културолошке опозиције.

Но, негативно приказивање грађанског света, и његово окривљавање за трагични удес народа и државе, кристализује се у приказивању политичких и историјских личности. Понекад се у општу негативну представу грађанског света уносе спорадични садржаји личности. Озлојеђен због одлуке Косте Куманудија да утиче на његово повлачење са места аташеа за штампу и пропаганду у Берлину (E, 125), што је доживео – како показују писма из тог периода – као велику неправду и што је изазвало душевну кризу у њему, Црњански – у октобру 1967. године – обележава овог политичара као лажног демократу: „Заступник министра финансија, у том режиму – и он велики демократа – Кумануди, Коча, решио се одмах на *цшигедњу*, нарочито на нижем чиновништву.” (E, 125) Иронично сенчење грађанског политичара – на кога се жалио у писму Слободану Јовановићу од 20. априла 1928. године (IP, I, 292) – свакако је облик личног обрачуна.

Али тај облик посеже за друштвеном рационализацијом. Она почива на сугестији: какав је то демократа који штеди на нижем чиновништву? Привидан и лажан. Но, изругивање демократизму Косте Куманудија има у *Ембахагама* вишеструки учинак. Када се наглашава привид и лаж демократије, као обележје грађанског света, онда је то у складу са давнашњим пишчевим неповерењем у демократију, које га је чинило блиским духу конзервативне револуције. Када се – у 1967. години – Црњански изругује демократији, он не следи само своје давнашње уверење у њене мањкавости. Јер на линији давнашњих уверења имао би много тога казати и комунистима, али не каже ништа. Изругивањем демократији, преко слике Косте Куманудија, он иде у сусрет комунистичком оспоравању предратног грађанског друштва и његове демократије, настоји да погоди друштвени такт времена у коме пише. И утолико превиђа – хотимично или нехотице – да негативно сенчи човека осуђеног „на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од осамнаест месеци, губитак политичких и појединих грађанских права, сем родитељских у трајању од две године и на

конфискацију целокупне имовине”.⁵ Осудио га је комунистички режим на политичком процесу 1946. године: на коме је осуђен и генерал Михаиловић.

Црњански, дакле, не само да се прећутно не солидарише са обесправљеним грађанским светом већ – вођен личним обрачуном и новим друштвеним очекивањем – продубљује негативну представу о том свету. Такву позадину употпуњавају бројне личности: негативно осенчени Милан Јовановић Стоимировић (*E*, 105, 107); алузивно означен љубављу према антиквитетима (*E*, 21) и као лицемер који јавно хвали Црњанског, а приватно му се чуди (*E*, 354, 359) – Јован Дучић; увек уздржан и опрезан Иво Андрић (*E*, 248, 576), ипак издвојен као једини модерниста који је направио знатну дипломатску каријеру (*E*, 50), поставши помоћник краљевског министра спољних послова (*E*, 138), и, као такав, изненађујуће осион према свом шоферу (*E*, 616); несрећни и са симпатијама приказани Винавер (*E*, 152, 297).

У потреби за деструкцијом грађанског света, Црњански је каткад одлазио толико далеко да је приповедно читовао лакејски поглед на свет: „Посебност лакејског виђења света је у томе што све трансформирате на своју меру, а то је приземност, и све посматра из своје перспективе и из свог става, који је одређиван скришеном, прикривеном или отвореном завишћу, подозривошћу или ситним вребањем.”⁶ Тако је Бошко Христић описан како лежи у пицама на патосу (*E*, 248), пљује кроз прозор, на устима увек има мало пене, кад телефонира клања се као слуге у комичним позоришним комадима (*E*, 250). Генералу у купеу воза „били су испали лажни зуби, па се он и његов пратилац муче, сагињу и траже их по поду” (*E*, 355). Цинцар Марковић, министар спољних послова, у једном тренутку је „направио гест, шатровачки, са испруженим прстом, ритмично, као да га увлачи Италијанима” (*E*, 325).

Стојадиновић је пак описан како весело путује на партијске зборове по унутрашњости: „Било је врло весело – једино што не ваља, Стојадин једе много ајвара, па после грми, као из топа.” (*E*, 140) Црњански не пропушта да ову појединост – која је у различитим верзијама и директније описана (*E*, 561, 568, 575) – доведе у везу са дипломатским упутствима која је добио од Стојадиновића: „Ја се онда сећам како Стојадиновић каже: *faire bonne atmosphere*, па ми све постаје смешно.” (*E*, 140) Свођење дипломатске фразе, као

⁵ *Документи са суђења Равнојорском њокрејту: 10. јуни – 15. јули 1946. године*, приредио Миодраг Зечевић, књ. 3, СУБНОР Југославије, Београд, 2001, 2385.

⁶ Karel Kosik, *Vek Franca Kafke*, превео Aleksandar Ilić, Odysseus, Beograd, 2019, 34.

упутства за практично деловање, на физиолошке облике живота неког човека, као класичан поступак унижавања, свакако рачуна на епохалну резонанцу, на дух времена у коме се објављује: „у данашње доба је лакејски поглед постао господар и владар који диктира јавности и одређује њен морал и укус.”⁷ У књижевном искуству, попут *Хијерборејаца*, овакви елементи се укрштају са друкчијим осећањем света, имају друкчија духовна сидришта, јер карикатурализација тежи нихилистичком доживљају егзистенције, који прожима готово све њене видове, од трагичног до комичног, од ироничног до гротескног, па се односи које они успостављају не могу свести на лакејски поглед на свет.

Но, *Ембахаге* приповедају о стварности на директан начин. У приповедању Црњанског поступак деструирања има подстицај у личном обрачуна са грађанским светом, па у различитим верзијама рукописа *Ембахага* бива описано како се код Стојадиновића одигравају подвођења и проституисања дама и госпођица „из највишег друштва у Београду” (*E*, 568). Но, напоредо са приповедним деструирањем, појављују се и друкчији садржаји у *Ембахагама*: одаје се признање прикладном Балугџићевом облачењу (*E*, 27), опажа се Христићев меланхолични осмех (*E*, 263), искрено родољубље (*E*, 319, 322) и тачна политичка процена (*E*, 263), посредно се брани политика Стојадиновића и кнеза Павла. Али позитивни садржаји преваходно се појављују као приповедни алиби и привид објективности, услед доминације негативних садржаја и оцена.

У освртању на дописницу коју му је упутио Слободан Јовановић, Црњански пише: „Јовановић ми је поручио да ће он, ако се догоди да и о њему пишем, оставити нешто што ће написати о мени, после његове смрти, да се штампа.” (*E*, 547) У наглашавању недоследности чувеног историчара сија поента Црњанског: „Ја о другима пишем за живота.” (*E*, 547) Премда ефектна, његова поента је промашена, јер почива на неистинитој реконструкцији реченице из дописнице. Јер није Јовановићева порука послата као упозорење „ако се усудим да о њему пишем” већ „ако Ви после моје смрти будете писали о мени”. Јовановић, дакле, наглашава две ствари. Црњански пише о Балугџићу *и* после смрти некадашњег берлинског посланика, који више не може да га оповргава. И, друго, Јовановић не спречава Црњанског да пише о њему, чак као да га – у подтексту – и чика да то учини, премда сугерише да се то неће догодити. У разумевању реченице из дописнице, Црњански уклања нагласак о свом писању о Балугџићу *post mortem*, да би учинио друкчијом Јовановићеву поенту о одговору који би могао стићи

⁷ Karel Kosik, *Vek Franca Kafke*, 34.

post mortem. И да би нагласио своју спремност да – „за живота” – пише и објављује о људима које је упознао.

Али, он пише о њима за *свој*, а не *њиховој* живота. То му је Слободан Јовановић замерио на карактеристично ироничан начин. Отуд Црњансков обрачун са њима не представља личну храброст већ се смешта у подручје продуженог непријатељства са грађанским светом. То уноси друштвени амбијент у структуру његовог непријатељства. И то га открива у готово трајном сукобу са грађанским светом. Као да је наслутио надлични смисао у Црњанском писању о Балугџићу, Слободан Јовановић је тачно проценио да ће Црњански писати и о њему: *post mortem*. Можда проникнувши у природу Црњансковог сукоба са грађанским светом у предратним временима, он је наслутио да ће писац *Ембахага* непријатељски писати и о њему.

Описујући издају Милоша Богичевића, краљевског посланика у Берлину пре Првог светског рата, Црњански наводи мишљење Слободана Јовановића „да је Богичевић учинио, оно, што је учинио, зато, што је васпитан у том аустријском институту” (Е, 73). Коментар Црњанског почива на неистинитој реконструкцији историчарева тврдње зато што је вођен непријатељским наумом: „Према Јовановићу, дакле, онај ко се школује на страном универзитету, постаје шпијун, то јест кандидат за шпијуна.” (Е, 73) Свакако да је историчарево уопштавање недовољно да објасни појединачни случај. Логично је и да је оно погодило Црњанског који је и сам учио „на страном универзитету”. Али Јовановић је казао „у том аустријском институту”, а не „на страном универзитету”. Он је, дакле, назначио културно залеђе као могући учинак у поступку Милоша Богичевића, који је постао *немачки*, а не – рецимо – француски шпијун.

Због унапред постављеног непријатељског односа према Слободану Јовановићу, Црњански је превидео притисак културног контекста на појединчеве поступке, иако је и сам био склон да нагласи присуство културног контекста у политичкој физиономији човека. Оценивши да је Слободан Јовановић био „као нека Сека Перса Београда” (Е, 79), Црњански даје обол личном обрачуну и, истовремено, ствара једну друштвену представу. Лични обрачун га води уписивању *женској својсџива* у понашање гласовитог историчара. То делује као мемоарски реванш за реченицу да је Црњански приказао Балугџића „више [...] како је изгледао женама, мање како је изгледао људима” (ИП, I, 295). Ако следимо подтекст историчарева алузије, закључујемо да је Црњански приповедно посматрао берлинског посланика на женски начин. Као одјек дубинског поклапања грађанске и левичарске интелигенције у оцењивању

Црњанског, ова алузија подсећа на Крлежину оцену да је Црњански лирик женскасти (*ЕЧ*, II, 681), која је у међуратној полемици расрдила (*ЕЧ*, II, 405) писца „Оклеветаног рата”.

Отуд се као облик личног обрачуна код Црњанског понавља тврђење да је велики историчар „знао у Београду, свакога, као нека општа секаперса” (*Е*, 240). Он развија приповедну сугестију, јер наглашава да је Слободан Јовановић „мрзео, као уседелице, и био је републиканац, као што су уседелице у салону” (*Е*, 394). Подразумевани углед гласовитог историчара, политичка пресуда којом се он – као председник краљевске владе који је рат провео као савезник у Лондону – осуђује „на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства”⁸, бацају тамну сенку на исказе Црњанског. Она бива неоправдано појачана предразумевањем из кога извире неповерење у Црњанског и поверење у Слободана Јовановића. Јер само предразумевање припада општем мишљењу које ствара колективне предрасуде и – у овом случају – извире из грађанског погледа на свет.

Има, међутим, неких неутралних сведочанстава која понекад и у појединостима дају за право писцу *Ембахага*. Јер у исказима Црњанског има тврђења која се појављују и код других сведока. Када он каже – вођен личним обрачуном – да је чувени историчар био „општа секаперса”, онда то није далеко од мишљења Милана Јовановића Стоимировића који тврди да је Јовановић „био радознао за туђе приватне животе као жена”⁹. Црњансков опис Јовановића као најуспешнијег интриганта (*Е*, 394) подудар се са тврдњом да је писац *Вођа француске револуције* „волео да оговара”¹⁰. Није нетачан ни Црњансков опис особе лишене било каквог осећања стида и неозбиљне када говори о одсудним историјским ситуацијама и, чак, дела у њима (*Е*, 728, 752). Јер само га треба довести у везу са особинама човека који је „могао да се смеје од срца кад би слушао пикантне и скарадне ствари о људима”¹¹. Има, наиме, сведочанстава о томе да је велики историчар и правник био такав и у времену у којем га описује Црњански. То показује један дневнички запис о недељи 9. јулу 1944. године: „Слободан се стално смеје и

⁸ Документи са суђења Равнојорском њокрејџу: 10. јуни – 15. јули 1946. године, 2383.

⁹ Милан Јовановић Стоимировић, *Порџрејџи љрема живим моделџма*, приредџли Стојан Трећакџв, Владимир Шџвљански, Матица српска, Нови Сад, 1998, 97.

¹⁰ Милан Јовановић Стоимировић, *Порџрејџи љрема живим моделџма*, 97.

¹¹ Милан Јовановић Стоимировић, *Порџрејџи љрема живим моделџма*, 97.

прави вицеџе.”¹² Сведочења Црњанског била су истинита у садржајима и препотенцирана у интензитету или правцу: ако је био непријатан и непријатељски сведок, то не значи да је био непоуздан посматрач.

Само препотенцирање је кључно одређење приповедања Црњанског у *Ембахагама*, па у њему можемо препознати три приповедна слоја: лични обрачун, друштвено очекивање, уметничку резонанцу. Издвајање у односу на контекст обележава удео неког од њих, као и могуће односе између њих у *Ембахагама*. Оно што даје одлучујући домашај исказима Црњанског свакако је њихов друштвени контекст и рецепција. Шта је све Слободан Јовановић? Он је нелојални пријатељ (Е, 748). Он је „први, у нас, тумачио људе, расистичким разлозима” (Е, 248). Добио је шамар на никшићком аеродрому (Е, 354). Крио се када је требало ићи код Идна или Черчила, није се ни извинио за недолазак на вечеру код професора Темперли (Е, 370). Он је „мрзео кнеза, онако, како уседелице мрзе” (Е, 391). То је особа коју увесељавају најнеодговорније политичке размирице у данима националне катастрофе и покоља. Нема код Црњанског ни помисли да у смеху – као и у говорљивости – може постојати прикривање неурозе услед човекове немоћи. Уместо да течно говори, велики историчар муца енглески (Е, 745). Црњански не може не знати колико његове речи одговарају идеологији комунистичког режима: и као негација човека, и као негација грађанског света. У оба случаја, са потврдом политичке ликвидације.

У надличном слоју пишчеве мотивације, на делу је продужетак сукоба са грађанским светом. У сасвим измењеним околностима, Црњански је морао описати и своју личност. Упадљива је разлика у односу на *Хијерборејце*: док је приповедач – као и јунак – *иосітрањен* у мери да је део опште карикатурализације, у *Ембахагама* је личност Црњанског привилегована и заштићена. То је постигнуто пишчевим наглашеним изузимањем из улоге учесника и ситуирањем у позицију посматрача. На тој путањи може настати затамњавање личног политичког учешћа у догађајима. Дистанца у односу на приказану прошлост видно је смањена у мемоарском приповедању, као што је фикционализација повећавала дистанцу у односу на историјску подлогу збивања у *Хијерборејцима*.

Да би описао свој удео у политичким збивањима о којима приповеда, Црњански је одабрао скривену одбрану политике кнеза Павла. То је одговарало његовим монархистичким уверењима, која су била пригушена, али не и поништена. Но, то је одговарало

¹² Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, Agencija Mir, Novi Sad, 1998, 375.

и одбрани његових политичких избора у годинама пре Другог светског рата. Ова приповедна стратегија могла је бити остварена превасходном осудом српске грађанске интелигенције, која је била негативно одређена према личности и политици кнеза Павла. У негацији грађанског света језгри се скривена наклоност према кнезу Павлу и одбрана сопствене политичке прошлости код Црњанског. Да би ови разнострани циљеви били остварени у релативном складу, Црњански се определио – у дослуху са својим приповедним померањем на место посматрача – за описивање општих садржаја дипломатске вештине. Било је то подручје довољне неодређености за посредно приказивање његове личности у међуратном периоду.

Његово схватање дипломатије носи прецизна обележја: „Уметност ПРЕДВИЂАЊА је компликована, али је ТО највиша уметност, у ембахадима, у иностранству. Тражи и симпатију. Личи на медицину. Лекар поставља тачну дијагнозу, само ако осећа симпатију, за срце које прегледа. Па и за лудака кога прегледа.” (Е, 36) Привилеговање предвиђања у дипломатској вештини има облик потискивања критичке функције у свести дипломате: ако склоност некој средини, политичкој страни или ситуацији, може оспособити човека да је боље разуме, па и да предвиди надолазеће поступке, свакако да и антипатија омогућава продоран увид, премда Црњански баш то негира (Е, 35). Када би он био у праву да антипатија „не оштри вид дипломате”, онда његови сопствени судови – настали у дипломатској служби – не би имали вредности. Јер у *Ембахадама* је антипатија више него присутна. И симпатија, и антипатија, *деформишу* природу увида: негде га продубљују, а негде смањују. Оба својства могу ослепети посматрача дипломатске игре.

Зашто Црњански даје сазнајну предност симпатији као оруђу предвиђања? У осврту на *Књићу о Немачкој*, Црњански до појединости доказује колико су његове тадашње процене биле тачне (Е, 113–117). Он, дакле, код себе препознаје својство предвиђања. Али оно је настало услед симпатије, без које и нема – како тврди – успешног предвиђања. У подтексту његовог привилеговања предвиђања било би настојање да преобликује рецепцију својих некадашњих симпатија за немачку и италијанску стварност у тридесетим годинама ХХ века. Премда прикривена, сугестија остаје делотворна: његова симпатија за такву стварност била би, дакле, оно што му је омогућавало да је разуме и боље обави свој дипломатски задатак. Вештина предвиђања – у овом науку *Ембахада* – постаје кључна врлина дипломатије да би као приповедна рационализација омогућила Црњанском да оправда сопствене међуратне политичке

симпатије: у комунистичком друштву, које такво оправдање свакако и свагда подразумева.

Да је Црњански и у *Ембахагама* осећао терет својих предратних ставова, као терет њихове изразито негативне рецепције, показује његово наглашавање „да је разлог, за улаз у Политбиро, био материјалне природе, а не политички, како то, каткад, моји литерарни противници, износе” (E, 136). Но, и када су припадали књижевности, његови противници су били *йолитички*, а не литерарни, они су га осуђивали због његових политичких чланака. Управо тај моменат Црњански у *Ембахагама* настоји да потисне, па тврди да „прелазећи у Пресбиро, нисам имао намеру да одем у Берлин, а нарочито не из неких политичких разлога” (E, 137). Оваква тврдња представља директан отклон од представе која је о њему образована, али и од антикомунистичких садржаја некадашњих политичких чланака. Понекад иде и даље од тога: „Исто би тако радо ишао и у Москву.” (E, 137) Осим тога што делује као – нехотично иронична – подударност са Балугџићем, тврђење о одласку у Москву делује и као настојање да се погоди актуелно друштвено очекивање. Идеја о предвиђању као врхунској врлини дипломатије, осим што обезбеђује сугестију како је симпатија према немачкој и италијанској стварности омогућила тачност његових процена, појављује се као приповедни израз одвајања од историјске стварности: у моменту када је фикционализација искључена.

Када би пак био одвојен од непосредног притиска стварности на своју улогу у прошлости, Црњански је у *Ембахагама* показивао значајну предност културноисторијске свести над дневнополитичком свешћу. Будући да је снажније осећао дах историје од ритма политике, што није било лишено веза са његовим уметничким осећањем, увиди у пресецање културноисторијске прошлости и политичке садашњости имали су значај и домет: „Можда ће читалац, данас, сматрати, да такве успомене из прошлости не могу, и не треба, да играју икакву улогу у међународним односима. Ја скрећем пажњу читалаца, на последице таквих успомена, и после толико векова, међу два тако просвећена народа, као што су Французи и Италијани. Међу њима, те успомене, трују односе, и сада.” (E, 93) Културноисторијско памћење, дакле, обликује колективне представе као дубину актуелних ситуација.

То показују конкретне процене: „Балуг ме је упозорио да су односи Пољске и Немачке добри. Ја сам сматрао да рат не зависи од *йривремених* добрих односа, него сам га упозоравао на границе, гранична питања, и на полонофобију Немаца, која је била, крај свега, општа.” (E, 117) Црњански није био склон да у *Ембахагама* потражи *историјску дубину* дипломатских ситуација које је неми-

лосрдно деструирао. Свест о тој дубину у српској култури била је, међутим, активна у његовој књижевној и есејистичкој прози. И свест о западним (енглеским) предрасудама о српској традицији веома је присутна и документована у *Ембахагама*. То би могло значити да је притисак друштвеног очекивања наметао негативан став према већини јунака пишчевог сећања, па би културноисторијска свест деловала као ублажавање њихове друштвене осуде.

Изазов који је грађанској интелигенцији – у периоду од 1967. до 1971. године – упутио писац *Ембахага* свакако је био јак. Ако је игде, онда је у изазову упућеном у *Ембахагама*, Црњански потврдио своје речи из 1973. године: „У књижевности, међутим, нисам баш био радо виђен. То је разумљиво. Завист је, исто тако честа као и пријатељство, и у литератури, јер је природна – а ја нисам анђео.” (*ЕЧ*, II, 577) Да је он имао свест о природи и јачини тог изазова, показују поједине реченице у *Ембахагама* у којима оспорава утисак да је желео неког да наружи: „Оно што хоћу да кажем, после толико година, није ништа тенденциозно.” (*Е*, 112) Овакво објашњење својих намера плод је утиска да оно што је писао делује тенденциозно. У жељи да расветли своју намеру, Црњански као да нехотично открива природу свог приповедања: „Читалац ће можда помислити, да пишем меланхолично, а злонамерни ће рећи, пакосно, о свом министру.” (*Е*, 153) Меланхолични тон лако прелази у пакосни став, вођен презиром (*Е*, 153), да на крају заврши у исмевању: „Можда ће читалац, данас, после толико година, стећи утисак – зато што пишем без обзира – да ја исмевам Христића.” (*Е*, 263) Као да Црњански настоји да оповргне утисак ког је сам свестан.

Но, његова брига о читаоцу, тако жива у *Ембахагама*, показује да је имао развијену свест о садржају који је доносио и могућој рецепцији својих успомена. То значи да је подразумевао и, отуд, уносио културно и друштвено очекивање у своје приповедање. И његов изазов је добио свој одговор. У ограниченим условима комунистичког режима, Предраг Протић је – 1972. године – устврдио да „Црњански, као и сви писци мемоара, жели да о своме добу да једну своју верзију и да установи да су у судбоносним историјским данима прву Југославију водили људи који су били недорасли својим задатку.”¹³ Он препознаје у *Ембахагама* жаоку и ситну освету тим људима као облик „притајене злобе”. Он, штавише, наглашава да су они приказани као репрезентанти грађанског света, да је

¹³ Предраг Протић, „Књижевна вредност мемоара Милоша Црњанског”, у: *Књижевно дело Милоша Црњанског*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност – БИГЗ, Београд, 1972, 301–311.

мемоарска мета сам тај свет, који Црњански „реконструираше као један смешан свет, као једно комично време, као време малих личности и смешних креатура, време јаловости и одсуства сваке перспективе”. Основни циљ сатиричне и памфлетске карикатурализације у *Ембахагама* јесте да „свет који откривају приказују доста униженим”.

Да се Протић поставља у позицију заштитника тог скрајнутог света, показује његова оцена да је грађански свет био „много сложенији и комплекснији него што су његове спољашње манифестације, личности и догађаји који служе као повод да се Црњански њима бави”. Тако је повучена линија разграничења у име грађанске интелигенције. Она је актуелизовала један запретани сукоб из међуратног времена и тиме омогућила да се види историјска вододелница у судбини Милоша Црњанског. Јер Протић оцењује да је писац *Ембахага* безначајан сведок, будући да се „никада није налазио у средиштима политичког одлучивања, а још мање био онај који доноси политичке одлуке”. Дакле: не само *никада* него *још мање*: колико је мање од никада?

Ова ситуациона појединост, као околност да је писац *Ембахага* „и сам био мали политичар”, допуњује се оценом да је Црњански био „у многим погледу мањи од њих”. Ово залажење у подручје ван политике, попут синтагме „у многим погледу”, печати се негативном карактеристиком: „Не само по функцији него и по формату.” Нагласити да је Црњански, као формат личности, мањи од грађанских репрезентаната значи поновити надмоћни став грађанског света у односу на писца *Ембахага* и изнова подстаћи његов комплекс друштвене инфериорности. Ко је мали-у-формату? Онај ко је друштвени аутсајдер. Шта значи сазнање о Црњанском који пише *Ембахаге* као човек „који се није остварио као политичар”? Да је политички аутсајдер. А околност да „никада није у политици ништа битно разумевао”? Да је био и сазнајни аутсајдер. Подручје аутсајдерства се непрестано шири, па писац *Ембахага* „никада није могао да проникне у психологију једног завереника какав је био Балугџић”. Само је вишеструки аутсајдер – као да гласи неизречена претпоставка – могао у *Ембахагама* створити сугестију којом је Слободан Јовановић представљен „као преиспољни зевзек”.

Предраг Протић проналази и културолошки разлог за овај расклад између Милоша Црњанског и грађанског света. Реч је о сукобу „двају различитих менталитета”. На трагу назнака у *Ембахагама* о србијанско-пречанском ривалитету, Протић наглашава да „Црњански никада није могао да продре у менталитет србијанског политичара” зато што је био под дејством културолошке предрасуде која му је омогућавала да казује „о србијанском мен-

талитету са извесним осећањем надмоћности Европејца над Византинцем”. Али зар Црњански није безброј пута у својим књижевним и есејистичким списима давао предност византијском над латинским и германским светом? Отуд не делује уверљиво означавање културолошке предрасуде као разлога због којих би Црњански био стран србијанском менталитету: и кад је тежио да га прихвати. Основи ове страности били су дубљи од културолошких и менталитетских, јер су били егзистенцијални. У грађанском противставу у односу на *Ембахаге*, Протић не пропушта да нагласи како се србијански менталитет „увек показивао надмоћнијим над њима”. Био је то завршни ударац у одговору грађанског света који су *Ембахаге* немилосрдно карикирале.

Место на ком се појавио тај одговор није било срећно одабрано: свакако да свечани зборник у част деценијски изгнаног писца није – ни у грађанском смислу – најприкладније место за оповргавање његовог мишљења. Важније од тога је сазнање о културном контексту који овакав грађански прекршај чини допуштеним: да је реч о Андрићу или Крлежи, тако нешто не би било могуће. Црњански је разумео *ошћийосѝ* у чије име је критички оцењен. Достојанствено је прећутао било какве примедбе када се пре штампања свечаника упознао са његовим садржајем. Али био је дубоко погођен: „Захвалио ми је хладно на труду и замолио ме да пренесем његове поздраве Институту и сарадницима зборника, стиснутих усана напомињући да њему та књига сада више ништа не значи. И у њу је, вели, продрло оно ружно ниподаштавање, којим га је Београд, посебно грађански, свагда издашно даривао.”¹⁴ Црњански је, дакле, осетио обнављање топоса међуратног грађанског мишљења о њему. То је значило да његов судар са грађанским светом нема ситуациони и пролазни него егзистенцијални и трајни карактер.

Његове речи у *Ембахагама* да „у Београду се брзо заборавља” (Е, 29), изречене као прекор, вратиле су му се као бумеранг: кроз неизречену сугестију да њему ништа није заборављено – и када се чини да је друкчије. Механизам грађанског заборављања изразито је асиметричан: има оних, као што је Андрић, којима се увек и све заборавља и прашта, и постоје они, као Црњански, којима се никад ништа коначно нити опрашта нити заборавља. Та асиметричност га је погађала разорном снагом: „Ниједна моја реч није допрла до Црњанског. До краја разговора остао је увређен, надурен и неприступачан.”¹⁵ Да је ово сведочење веродостојно, показује

¹⁴ Предраг Палавестра, *Некројље*, Завод за уџбенике – Досије, Београд, 2011, 86.

¹⁵ Предраг Палавестра, *Некројље*, 88.

јавна реакција Црњанског. Описавши зборник, у разговору из 1973. године, Црњански наглашава да „има и један напад на мене, зато што тај човек не зна да сам ја, о политици иностраној, много више знао, него што он мисли. И много више утицаја имао, него што он мисли” (ЕЧ, II, 585). Осећање грађанског ниподаштавања диктирало је незадрживу потребу за јавним одговором: одбрана личне важности заузеле је средишње место. Насупрот грађанској представи о себи као безначајном и неутицајном дипломатском чиновнику, Црњански наглашава своју важност и утицај у дипломатској служби.

Невоља је, међутим, у томе што у *Ембахагама* учестало пише о себи као човеку који долази „на положај нижег чиновника” (Е, 50). То непрестано понавља: „мени, нижем чиновнику” (Е, 111) припада „мали положај” који „повлачи за собом и мали делокруг рада” (Е, 147). Овакво самоодређење директно противречи тврђењима из разговора 1973. године, премда обе изјаве припадају истом времену. Како, наиме, човек који има мали делокруг рада и налази се „на свом малом положају” (Е, 157) може имати велики утицај? И кад је био консултован за знатније ствари, Црњански не пропушта да нагласи да су га питали као „чиовника нижег ранга, у посланству” (Е, 320). И када описује свечане вечере којима присуствује, он наглашава да „према свом чиновничком положају, ја сам седео, при крају стола” (Е, 335). Опсесивно обележавање малености сопственог положаја налази се у инверзној кореспонденцији са импулсом који снажно одјекује Црњанским: то је борба за признање.

И она оставља свој траг у *Ембахагама*. Када жели да објасни меланхолични и пакосни став према „свом министру”, Црњански оспорава утисак да тако пише „зато, што сам био дотерао само до аташеа, а завидео министру” (Е, 153). Свест о непостојању зависти треба да уклони претпоставку о амбицији писца *Ембахага*. Оповргавање се шири на књижевно подручје: „Ја никад нисам патио – ни у младости – од жеље за литерарном славом, нити сам завидео салонским лавовима.” (Е, 101) Овај исказ је директно оспоравање тврђења Марка Ристића да је Црњанском до књижевних „критеријума и санкција, чари и сласти, нарави и таштина [...] било стало”¹⁶ и да је стајао „у фасцинацији пред глупим малограђанским београдским салонима”.¹⁷ У овом тврђењу, као концентрату грађанског ниподаштавања, било је нечег дубоко узнемирујућег за Црњанског, па је завредило његово директно супротстављање. И када приповеда како је одбио позив краља Александра да дође на

¹⁶ *Кријички радови Марка Ристића*, 318.

¹⁷ *Кријички радови Марка Ристића*, 331.

вечеру, јер је био позван зато што је „узео ћерку Добре Ружића”, док би дошао да га је краљ позвао „као књижевника” (Е, 243), Црњански нехотично сведочи о два спојена настојања у њему самом: да се ствар књижевности призна као вредност у друштвеном смислу и, на дну таквог схватања, да му се друштвено призна лична важност. Та његова особина није остала непримећена.¹⁸

Ако тежи *друштвеној* признатости, онда је то поуздан показатељ да не осећа да ју је добио: зашто би тежио нечем што има и зашто би желео оно што је постигао? Осећао је битан недостатак у својој жељи, јер се осећао друштвено непризнатим: дакле – инфериорним. У свету моћи и новца, наслеђених предности и остварених амбиција, ни књижевност ни његова личност нису заузимали више од аутсајдерског положаја. То је емотивни и мисаони подтекст његовог непрестаног указивања на низак дипломатски положај. Јер такав положај је непрестано провоцирао пишчеву потребу за друштвеним признањем. Када је Предраг Протић нагласио дипломатску и политичку безначајност Црњанског, онда је то ставило у покрет динамичко језгро пишчеве потребе за признањем: и оно је продрло у разговор из 1973. године. То би био егзистенцијални ниво сукоба између свести о малом положају и потребе за признањем: унутар Црњанског.

Тај сукоб ствара противречност између његових исказа. Он – на друштвеном нивоу – добија друкчије посредовање: да би отклонио од себе сваку помисао на политичку одговорност у међуратном периоду, што је оптужба која је – попут сечива гилотине – стално висила над његовом главом после 1945. године, Црњански се наглашено одређује као чиновник на ниском дипломатском положају. Али када му грађанска интелигенција саопштава исту чињеницу, то за њега има друго значење, па он посеже за тврђењем да је имао много већи значај него што је сам – у *Ембахадима* – тврдио да има. Тако настаје колоплет егзистенцијалног и друштвеног одјека истих чињеница: унутар Црњанског.

Целина сукоба са грађанским светом, кроз оцену из 1972. године, која је обележила продужетак пишчевог спора са грађанском интелигенцијом из међуратног периода, има своје дуго трајање и повремене одзиве. Јер сам сукоб је незавршив. У коментару једног непријатељски писаног некролога Црњанском, Борислав Пекић закључује да је „јадно [...] када један велики писац дозволи себи да добије један овакав *in memoriam*”.¹⁹ Нема запитаности над

¹⁸ Милан Јовановић Стоимировић, *Порџрејић према живим моделима*, 219, 222.

¹⁹ Борислав Пекић, *Живои на леду*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 210.

грађанским надахнућем које води писца некролога, оно је *унаипред* заштићено од сваке подозрености. Свест о неправди нанетој грађанском свету у *Ембахадама* жива је и у 2016. години: „После рата Црњански може слободно да се на даљину свети Београду исмевањем и извргавањем руглу. Прибегава типичним новинарским неистинама, ефектним и забавним за неупућене читаоце.”²⁰ Континуитет тема и аргумената показује да постоји трајна незавршивост Црњансковог сукоба са грађанском интелигенцијом. Она извире из његове унутрашње субверзивности, парадоксалног одјекивања плебејског и аристократског у његовом доживљају света, које га чини заувек неподударним са грађанским погледом на свет.

Није друкчије ни у његовом културолошком ситуирању. Идеја о пишевом неразумевању србијанског менталитета, из године 1972, била је продужетак представе о наметљивом пречанском карактеру из међуратног периода. Она се појављује у истој структури идентификације, само са промењеним предзнаком, у тврђењу о супериорности државотворне свести пречанског менталитета у односу на србијански менталитет: у 2022. години. У тој културолошкој замисли, Црњански би био знак ове супериорности, јер су „као пречански Срби, Црњански живели у туђој држави”, па су „много боље од ’Србијанаца’ знали да чувају вредност своје”.²¹ Овакав исказ представља класичан пример претварања регионализма у ексклузивизам.

Он је *историјски* нетачан: једину аутономију коју су пречански Срби имали, „Војводство Српско и Тамишки Банат”, они су изгубили за дванаест година: 1860. године. У обе Југославије, они су давали политичке оријентације које су биле чест савезник хрватских политичких интереса: све до разградње Србије 1974. године. Исказ је нетачан и са становишта елементарне и народносне евиденције. Већ 1863. године, Матица српска је позвала да се у писаном облику одговори на тему која је гласила: зашто наш народ у Аустрији пропада?²² Исказ је, штавише, нетачан и ако се сравни са писањем Милоша Црњанског. Јер у новинским чланцима, он је описивао бројне примере нестајања српског народа у пречанским крајевима. Овакве неистине плод су неусахле потребе да се супериорност потражи у ексклузивизму уместо у интегрализму.

²⁰ Борис Милосављевић, „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански (II)”, *Књижевна историја*, Београд, година XLVIII, број 159, 2016, 284.

²¹ Горана Раичевић, „Добра Ружић и Милош Црњански”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, књига LXX, свеска 1, 2022, 31.

²² Борђе Натошевић, *Зашио наш народ у Аустрији пропада*, Sanimeх, Београд, 2007, 7.

У оба културолошка случаја, вођена представом о менталитету, постоји неки вишак у судбини писца *Сеоба* који онемогућава његово поистовећивање са регионалним ексклузивизмом. Његова културолошка неуклопивост показује да српска култура није успела да се у кристализованом облику довине до полицентричног интегрализма. Јер регионални ексклузивизми – и њихови ривалитети – нису успели да постигну одржив динамички однос унутар обликотворних сила културног обрасца. Својим разностраним садржајима, дело Милоша Црњанског, као и његов политички ангажман, представљају репрезентативан пример полицентричног интегрализма, какав је остварен у немачкој и италијанској култури. Будући да то није постало доминантно обележје српске културе, писац *Сеоба* је често постављан – у културолошком смислу – у регионалну перспективу, којој свакако измиче целовитост његовог лика. Управо због неразвијене културне свести о полицентричном интегрализму, он је велики писац алтернативног подручја српске културе.

Изнова се замеривши грађанској интелигенцији у *Ембахагама*, Црњански није постао ближи левичарској интелигенцији, под чију се власт и у чији режим напокон вратио. Његово незадовољство грађанским укусом, односом према традицији, понекад је – као у 1967. години – добијало препознатљиву адресу: „Да, да, – то је био звук, чист, оригиналан звук наше поезије, не мољац из књига, не 'поет' као што су Лукијан Мушицки, или господин Суботић, које сад вадино из нафталина.” (*ЕЧ*, II, 518) Тешко је пречути плебејски тон побуне у подтексту употребљене синтагме „господин Суботић”. Помињање обнове класицистичког укуса – у времену овог разговора: „сад” – подразумева *Антилоџију српској ђеснициџива* Миодрага Павловића. У њој је такав укус – у складу са поетичким поставкама Т. С. Елиота – стављен у средиште интересовања: и као критеријум вредновања. У тој књизи су „извађени из нафталина” многи религиозно надахнути стихови, чак читаве епохе, попут средњовековне или класицизма, многи заборављени песници, да би, истовремено, били скрајнути песници других периода, попут српског романтизма, који је Црњански сматрао великим добом и у европском мерилу (*ЕЧ*, II, 521). Чак је експлицитно негирана – као „химерична визија прецењивања”²³ – његова оцена о *Сјомену на Руварца* Лазе Костића. У разговору из 1967. године, као израз неименоване полемике, он понавља да би Бранко „да је поживео [...] написао стихове, зреле, дубоко хумане, поетичне, као што је,

²³ Миодраг Павловић, *Антилоџија српској ђеснициџива*, СКЗ, Београд, 1964, 94.

на пример, 'Спомен на Руварца' Лазе Костића' (*ЕЧ*, II, 518). Поетичко средиште *Анџолоџије српској њеснишћива* имало је својих одраза и у приказу поезије радикалног (авангардног) модернизма, какав су обликовали песници после Првог светског рата. Тако је изостало *Стџражилово* Милоша Црњанског.

Овај антологијски избор добио је велики одјек: и позитиван, и негативан; и књижевни, и друштвени. Иако је био на линији сопствене међуратне негације грађанског укуса, својом негативном реакцијом, Црњански се парадоксално нашао у близини надреалистичког незадовољства *Анџолоџијом српској њеснишћива*: чак у близини својих највећих личних непријатеља, какав је био Марко Ристић. То је значило да се – хтео не хтео – нашао и у близини низа политичких оцена које су – марта 1965. године – изнете напоредо са поетичким и естетским оценама, па је сама антологија политички дискредитована као „светосавска”, „николајвелимировићевска”, „православна”, „мрачњачка”, „реакционарна”, „поповска”, „литургијска”, „немањићска”, „патријаршијска”.²⁴ Иако има назнака да је одбио да дозволи објављивање својих песама у њеном иностраном издању, приближивши се ставу који је показао Оскар Давичо,²⁵ Црњански није постао ближи левичарској интелигенцији.

Њен став према њему посредно је показан у обимном есеју Радета Војводића: из 1970. године.²⁶ Он представља продужетак једне традицијски одређене рецепције – новим средствима. У опису пишчевих књижевних особина могуће је реконструисати неколико основних критичарских увида. Као основни став Црњанског, из ког извире и коме се враћа укупно песниково духовно искуство, појављује се тврђење да се „Црњансково [...] дело, свирајући на истој жици БАЛАДУ О УЗАЛУДНОСТИ, претворило у оно што је неминовност: у пораз, у пораз једнога писца, пред самим собом, пред светом, пред уметношћу”. Одакле допире ово осећање „да је живот сан, и да у румености његовој све тоне, све се нагиње смрти, пролажеу”? Оно није плод искуства, нити дубокосежног сазнања већ је његово порекло у пишевој персоналности.

Јер „Црњанскога [је] завела била, очарала, скаменила, одузела му књижевну моћ и имагинацију, одмах на почетку његове каријере, та фамозна и неоригинална и посве немодерна теорија о Суматри, која је његово дело осакатила, ушкопила и пуно га обезвредила”. Она је само најоригиналнији израз пишчеве духовне неоригиналности, очитован у вољи за опонашањем, као подстицају

²⁴ Marko Ristić, *Svedok ili saučesnik*, Nolit, Beograd, 1970, 186.

²⁵ Oskar Davičo, *Procesi*, Oslobođenje, Sarajevo, 1983, 242.

²⁶ Раде Војводић, „О случају, и поразу Милоша Црњанског”, *Градина*, Ниш, бр. 8–9, август–септембар 1970, 50–71.

на стваралаштво: „да није било кинеске и јапанске лирике – као да не би било ни Суматре, а ни суматраизма, да није било, чини ми се, Флоберовог 'Новембра' не би било ни 'Дневника о Чарнојевићу', а да није Пишчевићевих 'Мемоара' било, не би било ни 'Сеоба', нарочито друге књиге.” У овако недиференцираној евиденцији утицаја изостаје свест о разлици између духовног и тематског утицаја. Како је духовни утицај увек везан за природу уметникове осећајности, утицаји различите природе – попут духовне разнородности кинеске и јапанске традиције у односу на Флобера, као и Флобера према Пишчевићу – не могу *исцрпно* погађати пишчево духовно језгро. То значи да је критичарска представа о утицајима – из које изостаје свака свест о њиховим међусобним различитостима – вођена извандуховном намером: да је она облик негативног оцењивања писца.

Утицај кинеске и јапанске лирике, коју је Црњански преводио 1920. године, био је – у оваквом критичарском науку – само највидљивији знак духовне неоригиналности, која условљава „јасну црту инфериорности Црњанскове према утицајима, који прожимају његово дело”. Основни став уметничког виђења Црњанског, као и опонашатељски карактер утицаја који га обликују, условио је негативни учинак низа формативних пишчевих особина. Његови стихови и проза су површни, јер су они „словенску тугу” снизили „сентименталним оквирима”: „нема ту праве патње, ни страдалништва”, нема бола ни узнесења великих”. Дело Црњанског „тиња [...] посве вештачким неким пламеном, неприродним”. И у њему „ништа дубоко, ништа посебно, нимало мудро”. Оно често излази из оквира књижевности, па пишчеви увиди, било приповедни било есејистички, доносе опажања која нису есејистичка, нити уметничка, већ углавном новинарска, „понекад у високом репортерском стилу”, па је све „застарело [...] превазиђено”, јер „у томе уметности и нема”. Да је тако, показује пишчева наглашена схематичност: његов стих „постао је заморан, растегљив, монотон”, јер је Црњански „препун веровања у СВОЈ ШАБЛОН”. Услед такве схематичности, „Црњански пише, у ствари, роман с тезом”. Спој површности и схематичности ствара понављања у различитим делима, као и у једном делу: „толико понављања, толико истога, пренатрпанога, у штимунгу мутном од сентименталних ганућа, патетике која је воштана”.

Ова општа књижевна својства, попут тврђења да у пишчевом делу „трагова, хуморних, нема”, препозната су у појединачним делима. У *Хиперборејцима* Црњански „досадно, отупело, бледо, имитира” реченице из својих првих дела, па је „досадна [...] и монотона ова књига”, У *Конаку* пак „има ту неке кичерске драматуршке

окоснице, а и кичераја повише у тексту”, па та драма „личи на историјску фелџонистику”. То је последица околности да уопште у делу Црњанског „драмскога, драматичнога, као да и нема”. „Као књижевно дело, празно”, *Сеобе* пак „изузимајући те поетске каденце, немају посебнога значаја”, јер „сав темпо је млитав, па је зато ритам књиге тром”. А „чисту, праву поезију, особену, Црњански је остварио, рекао бих, само у две песме: ’Суматра’ и ’Привиђења’, и у одломцима песме ’Стражилово’.” У поезију средњег реда спадају и *Сербија* и *Ламенџ наг Беоџрагом*, јер делују као „новинска репортажа, стихована, уритмована”. И општи судови о песниковом делу, и појединачне оцене његових дела, имају за циљ да утврде – више пута поновљено – мишљење „да он није велики писац”, јер „нема шта да каже” и зато што „онога, дакле, што је срасло уз судбину великога писца, у Црњанскога нема”.

Слабост ове критичарске аргументације не треба да онемогући питање о њеном пореклу. Јер само нас оно одводи културолошкој позадини на којој постоји једини њен значај: која је, штавише, чини могућом. То је њена идеолошка подлога. Она је истинско исходиште квази-естетских и квази-поетичких судова, који је рационализују у подручју критичког говора. Не може заварати декларативно и привидно критичарево одрицање од идеолошке осуде Црњанског, попут тврђења „да су притупе, посве нашке, оне оптужбе Црњанског, када се враћао у земљу, и пре него се вратио, она политичка подметања о његовим политичким данима, писањима и опет подметањима”. Ово ограђивање од политичких оптуживања Црњанског је привидно, јер је тактичко: ако би се казало да су те оптужбе основане, посредно би се довео у питање сам режим који је допустио пишећев повратак. Ипак се закрито излази у сусрет званичној осуди пишећевих ставова, јер се саопштава да је у њима било *јолийичких јодмејтања*. То би значило да левичарска интелигенција – чији је то режим – мора извести маневар, јер мора да прибегне *кријичарској рационализацији* свог идеолошког подозрења: уместо политичких оптужби Црњанског, она расејава сумњу у његову уметничку вредност.

У самој критичарској аргументацији ваља разликовати скривене и нескривене трагове идеолошког утицаја. У скривене трагове спада оцена „да се Црњански већ исписао” на самом свом почетку, па се „касније [...] то подгрејавало, растакало, разливало, разводњавало”. Ова оцена проистиче из критичких судова Марка Ристића.²⁷ Са тог извора²⁸ долази и мишљење да „никакве ту ориги-

²⁷ *Кријички рагови Марка Ристића*, 317, 318.

²⁸ *Кријички рагови Марка Ристића*, 370.

налне филозофије нема, ни књижевне вредности, такође, нема”. Није другог ни друкчијег порекла ни суд²⁹ „како је Црњански толико слабије писао 1931. него 1919–1920. да је то зачуђујуће”. Ову традицију обнавља и критичарево понављање тврђења о Црњанској наводној опсесији белим рукавицама које су му облачили у детињству. Само тврђење Марка Ристића да вођен „путем амбиције малог професора из Иланче”, Црњански „није могао да заборави да су му, као детету, навлачили беле рукавице”³⁰ подразумевало је једну реченицу јунака *Дневника о Чарнојевићу*. Но, и као зрео човек, управо је Марко Ристић панично чувао рукавице свог детињства: „Размаженост се могла осетити и у вајкању да га људи не воле; понекад у смешним појединостима: испраћајући ме, док сам у предсобљу облачио капут и тражио рукавице, нагло је једном запитао Шеву: ‘Где су моје дечије рукавице од јеленске коже, нисам их одавно видео’ – чувао је све, не само документацију о београдском и светском надреализму!”³¹ Тако је он *кријисао* Црњанском својства јунака романа, јер је у тим својствима више препознавао самог себе него писца *Дневника о Чарнојевићу*.

Наглашеније, премда још увек неименовано, у критичком тексту из 1970. године, присуство левичарске интелигенције огледа се у понављањима о вези Црњанског и малограђанштине.³² Код њега је, наиме, присутно „малограђанско осећање за нијансу”. Његово мемоарско писање је „забавно, можда, за шири укус малограђанштине”. Његова охолост у песничким коментарима „посве је малограђанског кова и смисла”. Као човек „уживао је, изгледа, да малограђански пати”. Уписивање малограђанског става у дело и личност Црњанског, свакако, плод левичарске рецепције писца, налази се у идеолошкој резонанци са официјелним комунистичким обрачуном са традицијом: и у 1970. години. Оно је класичан пример енкодирања идеолошког предумишљаја у схватање књижевности.

То постаје још наглашеније у часу када критичар напише да га *Стражилово* „СЛАТКОЋОМ НЕКОМ, помало и тајанственом, одбија”. Левичарска (идеолошка) нетрпелјивост према *езоџеричком слоју* поезије, који би у начелу могао имати везе са религијским искуством, постаје гарант естетске оцене песничког доживљаја. Таква је и оцена да је Црњански „кад је из рата био дошао [...] у поезији – био револуционаран”. Она речју *револуција* – која има јаку идеолошку конотацију у 1970. години – обележава прекретничко

²⁹ *Кријички радови Марка Ристића*, 321.

³⁰ *Кријички радови Марка Ристића*, 330.

³¹ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка*, II, СКЗ, Београд, 1996, 547.

³² *Кријички радови Марка Ристића*, 328, 331, 336, 350, 352.

обележје поезије Црњанског. Као таква, она најављује оцену Радомира Константиновића из 1978. године: „Он је, зна се, револуција у поезији, и револуција у роману.”³³

Иако је из скривених цитата и подразумевања очито присуство левичарског наслеђа у критичаревом односу према Црњанском, ипак је она сила која покреће критичку негацију песника *Ламентија над Београдом* – и у 1970. години – незадржива. Отуд се појављују репрезентативна имена левичарског наслеђа као покриће за отворене идеолошке осуде писца *Друје књије Сеоба*. Привид неполитичности у критичарском ангажману, који је требало да створи утисак о неутралности и објективности негативних књижевних оцена, као особена естетизација политике, уклоњен је у корист директне политичке осуде, као завршног израза политизације естетике. Био је то времену прилагођен класични став левичарске интелигенције у односу на Црњанског.

Тако се појављује суд да је он 1936. године подгревао паорско лаковерно германофилство. То је упућивало на идеолошки очврслу представу о Црњанском у међуратном времену. Тврђење да је Црњански „животом својим и литературом својом” био против својих раних стихова, да је „оног првог себе, из године 1918. и 1919. одмах издао”, директно је преузето од Крлеже. То делује као обнављање идеолошке оптужнице, коју појачава суд да је Црњански „био дворска улизица краља Александра”, јер је тај суд одјек наслеђене идеолошке и политичке оптужбе.³⁴ Обнавља се и свест о пишевом интелектуалном и моралном паду са ауторитетом у залеђу: „о чему је писао Марко Ристић, из времена Црњанских написа за 'Идеје'.” Ово критичарско позивање на левичарске засаде из прошлости, које документују имена Марка Ристића и Мирослава Крлеже, квалитативно допуњује призивање актуелног времена, које оличава Радомир Константиновић. Јер закључује се како Црњанског није његова уметност „ослободила духа паланачкога”. А ако га није ослободила, онда тај дух не пирује само у његовој личности већ и у његовој уметности, која је – дакле – плод духа паланке. Ова сугестија упућује на *Философију љаланке* као интелектуални и критички израз официјелне партијске борбе против грађанске идеологије.

Ово призивање традиције коју је обликовала левичарска интелигенција одмах је добило свој одзив. Радомир Константиновић је, наиме, 21. септембра 1970. године, на Трећем програму Радио Београда, афирмативно приказао „нешто најоштрије што је, у

³³ Radomir Konstantinović, *Miloš Crnjanski*, Otkrovenje, Beograd, 2013, 101.

³⁴ *Критички рагову Марка Ристића*, 335.

последње време, о Црњанском написано”.³⁵ И када допуњује своја схватања о Црњанском и његовој поетској дематеријализацији света, као и песниковом анархизму, Константиновић остаје на линији афирмације текста објављеног „у последњем броју нишког часописа *Градина*”.³⁶ Он је на тој линији и када осећа обрачун „кроз све критичке речи које је овај песник луцидног погледа овде написао: као критичар који уме – „кад *суги*” – „у овом свом продубљивању дезилузионизма, да додирне истину”.³⁷

Константиновић пак критичком порицању песникове вредности даје ауру служења песнику кога пориче. Јер тако се са њим успоставља непосредни однос и песник се враћа у нови живот: „Виктору Игоу служи Клодел који је рекао једном за њега да је *будала*, више него они који су се понашали с њиме као са спомеником нације. Споменик нације је, можда, величанствен, и у том погледу он је изнад будале; разлика је, међутим, у томе што је тај споменик мртав а што будала живи.”³⁸ Порицање је – код Марка Ристића – живог Црњанског прогласило мртвим песником; код Константиновића, оно га враћа у живот тако што га претвара у будалу. Између мртвог песника и будале – у притајеној и истрајној нетрпељивости левичарске интелигенције – ситуирано је сазнање о томе да Црњански не може бити споменик нације.

У тој свести се подударају грађанска и левичарска интелигенција. Њихова подударност се може уочити и у речима критичара који су испуњени грађанском свешћу о традицији. Тако је Борислав Михајловић Михиз – 1956. године – писао о томе да се Црњански „брзо, страшно брзо исписао” и да је он „врховни израз наше прецизности”.³⁹ Те речи су, наиме, одјек речи Марка Ристића из 1954. године и бивају поновљене у *Градини* 1970. години. Но, подударност обе интелигенције у оцени *Ембахага* има културолошки значај. Иако би овај мемоарски спис – по приказу грађанског света у међуратном времену – требало да јој буде близак, левичарска интелигенција није могла савладати своју дистанцу у односу на Црњанског, па јој писац *Ембахага* није постао ближи. Отуд се јавља тврдња да он да је „био шеф, амбасадор [...] не би данас писао такву мемоарску повест”. Јер Црњански „пише о годинама проведеним у чиновништвима наших дипломатских служби, о свему ономе – у чему је мало учествовао, али – као да прижељкује, жално, тужно, да бар сад учествује у томе, у ономе: што су чинили

³⁵ Radomir Konstantinović, *Miloš Crnjanski*, 91.

³⁶ Radomir Konstantinović, *Miloš Crnjanski*, 91.

³⁷ Radomir Konstantinović, *Miloš Crnjanski*, 93.

³⁸ Radomir Konstantinović, *Miloš Crnjanski*, 91.

³⁹ Борислав Михајловић, *Књижевни разговори*, СКЗ, Београд, 1971, 266.

претпостављени му”. Дакле: писац *Сеоба* је – и у очима левичарске интелигенције – мали и безначајни чиновник. Истоветан суд ће исказати Предраг Протић у свечанику из 1972. године.

Као лакмус, *Ембахаге* су обележиле рецепцијски континуитет оба пишчева међуратна сукоба – са грађанском и левичарском интелигенцијом – у потпуно друкчијим околностима. У оба случаја, обнавља се неутрвена свест о његовој друштвеној инфериорности: и кроз пишчев позни обрачун са грађанском класом и кроз знакове неуспеха његовог приклањања антиграђанском (комунистичком) поретку. Увек постоји извесно друштвено подозрење према њему, напоредо са његовим егзистенцијалним подозрењем према свету: оба искрсавају упркос пишчевим настојањима да их ублажи и уклони. У овом двоструком процесу, опстаје континуитет грађанске проблематизације Црњанског. Она настоји да и у промењеним околностима означи његов друштвени положај. У таквим приликама, које сведоче о његовом присуству у друштву, о потреби комунистичког режима да кроз однос према њему добије потврду како своје супериорности тако и демократичности, левичарско подозрење према писцу *Ембахага* преноси се у садржаје естетске проблематизације, са идејом да подрије његов књижевни положај. Укрштај друштвене и естетске проблематизације обележава његов положај у култури: под сумњом.

Тематиком својих дела, природом својих јавних ангажмана, калеидоскопским преокретањем садржаја националне егзистенције, Милош Црњански био је врхунски представник полицентричног интегрализма српске културе. Онолико колико је у њој било *ѿаквој* интегрализма, толико је он био културолошки видљив: као алтернатива и међаш. Будући да тог интегрализма није било у чврстом него у флуидном друштвеном и културном стању, увек је постојао неки мањак у његовом поистовећивању са српском културом. Односно, постојао је неки неухватљиви вишак у његовој појави.

Но, и у потпуном, немогућем и отуд идеално-типском поистовећивању, остао би неки вишак који, додуше, не би припадао културолошком подручју, већ би нужно одлазио ван њега. Тај вишак би припадао најегзистенцијалнијем импулсу Црњанског – његовој страности. Иако потиснут, он се препознаје у *Ембахагама*. Тако бива забележено да Слободан Јовановић није на улици поздравио кнеза Павла зато што „нису у добрим односима”: „А кад сам питао више, рече ми да је то ТУЂИНАЦ међу нама. Странац у Београду.” (Е, 240) И Грол је сматрао да је кнез Павле „био странац, међу нама” (Е, 393). Сам Црњански се супротставља овом мишљењу и настоји да покаже да кнез Павле „није странац међу нама” (Е, 241). Зашто писац *Ембахага* тако поступа?

Услед притајене одбране кнеза Павла у политичком смислу, јер је и сам био приврженик такве политике. Одбрана личног ангажмана неминовно одводи у правцу одбране политике коју подразумева тај ангажман: упркос ризицима друштвеног окружења у којем се појављују *Ембахаге*. Други пишчев мотив везан је за немилосрдно оспоравање грађанске интелигенције која оптужује не само политику кнеза Павла него и његову личност. Како је његово оспоравање пожељно са становишта друштвеног очекивања, оно смањује ризике Црњанског, поготово што он у првом плану брани кнежеву личност, да би тек посредно каткад бранио његову политику. Такви су политички и културолошки мотиви Црњанског да оспори тврдњу о кнезу Павлу као странцу. Њима се у *Ембахагама* прикључује – најмање видљив – један егзистенцијални мотив Црњанског. Он подразумева значења скривене идентификације. У разговору из 1973. године, Црњански наглашава да „оно што је било ружно у нашој критици, свињарија, у односу према мени, јесте, што су непрекидно проналазили шта сам ја: те Мађар и мађарска култура, те не знам ова култура, те она... Ма није, брате! Ја сам исто што и други овде.” (*ЕЧ*, II, 572) Скривена симпатија за кнеза Павла у *Ембахагама*, као подтекст приповедања, није пресудно ни политичка, ни друштвена, ни ситуациона, већ – егзистенцијална.

Она извире из дубокосежног Црњансковог самопрепознавања у странцу: „Док ово пишем, у старости, у иностранству, жалим што нисам увидео, већ онда, да сам уопште непотребан, у Краљевству СХС.” (*Е*, 125) Иако може изгледати да писац *Ембахага* посредно политички означава како је – насупрот грађанском свету – постао потребан комунистичкој Југославији, јер се у њу вратио, околност да наглашава како пише „у старости, у иностранству” потискује политичка и рецепцијска значења у корист егзистенцијалног и метафизичког самоодређења. Оно има облик закључне самодефиниције: као непотребан у отаџбини, он је неки вишак у ситуацији – дакле, странац у њој; у часу када то види, он је вишак, јер је „у иностранству”. У страности ситуације, као емигрант, он види страност сопствене не-емигрантности. Посебну драматику двосмерности овог самооткрића даје околност да он осећа вишак и у егзистенцији. Јер оно настаје „у старости” као излазној капији живота. На изласку из живота образује се свест о двостраној страности – у отаџбини и у иностранству – унутар живота. Странац се помала и у тој свести о граничној егзистенцијалној ситуацији.

Ово осећање није сводиво на политичко или културолошко тле, јер ту истрајава његово одбијање: „ја сам исто што и други овде”. Ово осећање се кристалише на егзистенцијалном тлу, у

подтону јавног гласа, у подтексту мемоарског приповедања, на исходишту животног саморазумевања. У *Ембахагама* потиснута, услед одвише велике близине историје и стварности мемоарском часу приповести, ово осећање оставља своје трагове на судбини кнеза Павла: „Кнез, иако англофил, није био, по мом мишљењу, туђин, међу Београђанима, странац, али његова кућа, фамилија, јесте.” (E, 246) То је карактеристична приповедна двосмисленост: премда није странац „међу Београђанима”, у сопственој кући кнез то ипак јесте. То је плод приповедног осцилирања између различитих значења страности у *Ембахагама*. Искуство странца носи код Црњанског различита одређења: егзистенцијални смисао се одваја од политичког или културолошког смисла. Он се одваја од конкретне предметне идентификације у корист апстрактног и универзалног одређења. Човек полиса узмиче пред човеком космоса. У политичкој и културолошкој сфери несумњиво националан човек, човек полиса, Црњански остаје универзалан човек, странац, као човек космоса. Осећање страности му омогућава ову парадоксалну идентификацију.

Повиновавши се деструктивном пориву у односу на стварност кроз коју је као учесник прошао, Црњански је у *Ембахагама* дошао у сувише велику близину историје, изгубио уметничку дистанцу и каткад је свесно увео у приповедање – лични обрачун. Када би долазило до уметничке транспозиције, када би у њему одјекивао егзистенцијални тоналитет погледа-са-дна, као погледа који настаје у тренутку сазнања да се нашао „на улици, на просјачком штапу” (E, 150), долазило би до нихилистичког (акосмичког) виђења историје: у *Конаку*, у *Хијерборејцима*. Каткад и у *Ембахагама*: у којима је близина проживљене стварности учинила готово сваку неутрализацију и симболичку трансфигурацију мало присутном.

Поуздан показатељ приповедног нихилизма у *Ембахагама*, сплетеног са егзистенцијалним посредовањем погледа-са-дна, као и са личним обрачуном, представља околност да Црњански минимизира сваки догађај, укида вредност многе чињенице, одузима и претпоставку ваљаности бројним људима. А када наглашава – много ређе – неку вредност, онда је то по правилу у функцији деструкције одабраног циља. Такав је процес преокретања свих вредности унутар његовог сећања, који има различите приповедне реализације: од метафизичко-нихилистичких значења до историјско-психолошких садржаја. У горком сазнању о томе да је *нейојребан* у друштву није тешко распознати Црњансково осећање трајне друштвене инфериорности: онај ко је непотребан увек је друштвено инфериоран, без обзира на своје индивидуалне вредности и без

обзира на последице које има – због тога – култура којој припада. А ако се и осећа непотребним, онда је испуњен осећањем инфериорности. То је двоструки показатељ његовог аутсајдерства. Управо оно потврђује пишчеву самодефиницију као странца у егзистенцијалном смислу. Таква је његова путања друштвеног кретања: инфериорност – аутсајдерство – странац. Њој је комплементарно пишчево уметничко самоосећање: супериорност – изузетност – аутентичност. Личност Милоша Црњанског одређена је интеракцијом ове две путање: оне стварају *његов парадокс*.